

تاریخچهٔ مرز و مرزبانی در ایران

مؤلفان

حسن رضا قیطاسی

(معاونات علمی دانشگاه علوم انتظامی امین)

علامه رضا رضایی

دانشگاه علوم انتظامی امین

۱۳۹۵

دانشگاه علوم انتظامی امین

تاریخچه مرز و مرزبانی در ایران

مؤلفان: حسن رضا قیطاسی، غلامرضا رضایی

ناظر علمی: دکتر محمد سهرابی

ناشر: دانشگاه علوم انتظامی امین

آماده‌سازی کتاب: فرهنگ‌شناسی

چاپ اول: ۱۳۹۵

شمارگان: ۵۰۰ نسخه

قیمت: ۱۸۰۰۰۰ ریال

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۳۶۳-۱۶۲-۵

لیتوگرافی، چاپ و صحافی: چاپ‌کن

نشانی دانشگاه: تهران، ابتدای بزرگراه شهید خرمی - خیابان شهید جدی اردبیلی - دانشگاه علوم انتظامی امین -

تلفن: ۴۸۹۳۱۲۹۳

عنوان و نام پدیدآور: تاریخچه مرز و مرزبانی در ایران / گردآوری و تدوین حسن رضا قیطاسی، غلامرضا رضایی.

سرشناسه: قیطاسی، حسن رضا، گردآورنده

مشخصات ظاهری: ۲۹۲ ص: مصور (بخشی رنگی)، جدول (رنگی).

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۳۶۳-۱۶۲-۵ وضعیت فهرست نویسی: ثبت شده

مشخصات نشر: تهران: دانشگاه علوم انتظامی امین، ۱۳۹۵.

یادداشت: کتابنامه.

موضوع: مرزبانان و مرزبانی - ایران - تاریخ

موضوع: Border patrols -- History -- Iran

شناسه افزوده: رضایی، غلامرضا، گردآورنده شناسه افزوده: دانشگاه علوم انتظامی امین

رده بندی کنگره: ۱۳۹۵ ۲۹۲ ق/DSR۲۵

رده بندی دیویی: ۱۰۹۵۵/۳۲۷

شماره کتابشناسی ملی: ۴۴۵۶۸۰۵

فهرست مطالب

عنوان

صفحه

مقدمه.....	۱۵
فصل اول: کلیات.....	۱۹
بخش اول: تعاریف و اصطلاحات.....	۱۹
۱. تعریف رازدهای حدگاه و رصدگاه.....	۱۹
۲. مرزبانی (مرباطه) در اسلام.....	۱۹
۳. تعریف رازده در اسلام و ایران.....	۲۰
۴. تعریف سرزمین.....	۲۱
۵. تعریف مرز.....	۲۲
۶. معناشناسی مرز.....	۲۳
۷. اهمیت امنیت مرز.....	۲۴
۸. تعریف مرزبانی به عنوان یک فعالیت.....	۲۵
۹. تعریف مرزبانی به عنوان یک ساختار.....	۲۶
۱۰. خصوصیات و ویژگی های مناطق مرزی جمهوری اسلامی ایران.....	۲۶
۱۱. کارکردهای مرز.....	۲۷
۱۲. سایر کارکردهای مرز.....	۳۱
۱۳. تعریف پاسگاه مرزی.....	۳۲
بخش دوم: کلیات.....	۳۲
۱. مقدمه.....	۳۲
۲. تاریخچه مرز و مرزبانی در جهان.....	۳۴
۳. سرزمین ایران.....	۳۷
۴. تاریخ تحولات مرزهای سیاسی ایران.....	۳۸
فصل دوم: دوران حکومت مادها.....	۳۹
۱. سرزمین ماد.....	۳۹

۴۰	۲. ظهور پادشاهی ماد
۴۲	۳. تشکیل حکومت سراسری مادها در ایران
۴۳	۴. ویژگی‌های اجتماعی مادها
۴۴	۵. مرزهای سیاسی ایران در دوره مادها
۴۵	۶. نابودی حکومت ماد
۴۵	۷. مرزبانی و استحکامات دفاعی مادها
۴۷	فصل سوم: دوران هخامنشیان
۴۷	۱. مقدمه
۴۹	۲. مرزهای سیاسی ایران در دوران هخامنشی
۵۳	۳. عوامل مؤثر در تغییر سرحدات قلمرو هخامنشی
۵۳	۴. مرزبانی و استحکامات دفاعی هخامنشیان
۶۱	فصل چهارم: دوران ساسانیان
۶۲	۱. سیاست‌های اسکندر برای اعمال حاکمیت بر قلمرو امپراتوری
۶۲	۲. ابقای تعدادی از سرداران و اشاف نظامی ایرانی در مقام خود
۶۲	۳. سلب حق نگهداری سربازان محلی و غیره سکه از ساتراپ‌ها
۶۲	۴. ایجاد بارو حصار در اطراف شهرها
۶۳	۵. مرزهای سیاسی در دوران حکومت ساسانیان
۶۵	فصل پنجم: دوران اشکانی
۶۷	۱. مرزهای سیاسی ایران در دوران اشکانیان
۶۸	۲. حدود قلمرو حکومت اشکانی
۶۹	۳. مرزبانی و استحکامات دفاعی در دوران اشکانیان
۷۳	فصل ششم: دوران ساسانیان
۷۵	۱. تقسیم‌های اجتماعی ساسانیان
۷۶	۲. وضعیت نیروهای مسلح در دوران ساسانی
۸۱	۳. مرزهای سیاسی ایران در دوره ساسانیان
۸۳	۴. قرارداد صلح پنجاهساله ایران و روم
۸۳	۵. مرزبانی و استحکامات دفاعی ساسانیان

۸۸	۶. دیوارهای دفاعی در مناطق سرحدی ایران
۹۵	فصل هفتم: دوران بعد از اسلام (صدر اسلام و تشکیل حکومت‌های ایرانی)
۹۵	۱. وضعیت سرزمین ایران در دوره بعد از اسلام
۹۷	۲. اهمیت مرز و دفاع از مرز از دیدگاه حضرت علی (ع)
۹۹	۳. اولین پرچم مرزبانی که در کوفه بسته شد
۱۰۰	۴. قزوین به عنوان مرز مسلمین بعد از ظهور اسلام
۱۰۲	۵. مرزبانی و استحکامات دفاعی در دوران اسلامی
۱۰۴	۶. دوره حکومت طاهریان
۱۰۵	۷. قزوین و حکومت طاهریان
۱۰۶	۸. استحکامات مرزی و دفاعی طاهریان
۱۰۶	۹. دوره حکومت صفاریان
۱۰۷	۱۰. قلمرو حکومت صفاریان
۱۰۷	۱۱. مرزبانی و استحکامات دفاعی صفاریان
۱۰۸	۱۲. دوره حکومت علویان
۱۰۸	۱۳. قلمرو حکومتی علویان
۱۰۹	۱۴. مرزبانی و استحکامات دفاعی علویان
۱۱۱	فصل هشتم: دوران سامانیان
۱۱۲	۱. عوامل استقرار حکومت سامانیان
۱۱۲	۲. انحطاط دولت سامانیان
۱۱۲	۳. حدود قلمرو حکومت ساسانیان
۱۱۳	۴. مرزبانی و استحکامات دفاعی سامانیان
۱۱۷	فصل نهم: دوره حکومت آل زیار و آل بویه
۱۱۷	بخش اول: دوره حکومت آل زیار
۱۱۸	بخش دوم: دوره حکومت آل بویه
۱۱۹	۱. حدود قلمرو حکومت آل بویه
۱۲۱	فصل دهم: دوران غزنویان و سلجوقیان
۱۲۱	بخش اول: دوران غزنویان

۱. حدود مرزها در دوره غزنویان ۱۲۳
۲. مرزبانی و استحکامات مرزی غزنویان ۱۲۳
- بخش دوم: دوران سلجوقیان ۱۲۴
۱. حدود مرزها در دوره سلجوقیان ۱۲۵
۲. مرزبانی و استحکامات مرزی در دوره سلجوقیان ۱۲۶
- بخش سوم: اتابکان ۱۲۸
- فصل یازدهم: دوره حکومت خوارزمشاهیان ۱۲۹**
 ۱. حدود مرزها در دوره خوارزمشاهیان ۱۳۰
 ۲. علل روال سلسله خوارزمشاهی ۱۳۳
 ۳. علل پیشرفت چنگیز و مغولان ۱۳۵
- فصل دوازدهم: دوران ایلخانان و تیموریان ۱۳۷**
 - بخش اول: ایلخانان ۱۳۷
 ۱. پایان کار مغولان ۱۳۹
 ۲. حدود مرزها در دوره ایلخانان ۱۳۹
 ۳. ملوک الطوائفی عصر مغول و نزاعهای حکمرانان محلی ۱۴۰
 ۴. وضعیت نیروهای مرزی و استحکامات مرزی در دوره ایلخانان ۱۴۰
 - بخش دوم: دوره حکومت جلایریان ۱۴۲
 ۱. وضعیت نیروهای نظامی ۱۴۲
 - بخش سوم: دوران حکومت تیموریان ۱۴۳
 ۱. حدود مرزها در دوره تیموریان ۱۴۴
 ۲. وضعیت نیروهای مسلح و استحکامات مرزی ۱۴۴
- فصل سیزدهم: دوران حکومت صفویان ۱۴۷**
 ۱. وضعیت نیروهای مسلح در دوران صفوی ۱۴۸
 ۲. مرزبانی و استحکامات مرزی در دوره صفویه ۱۵۳
 ۳. چگونگی استقرار و ایجاد مرزهای ایران در دوران صفویه ۱۵۷
 ۴. تقسیم‌بندی دوران حکومت صفویه ۱۵۹
 ۵. حدود مرزها در دوره صفویه ۱۶۰

فصل چهاردهم: دوران حکومت افشاریه و زندیه	۱۶۳
بخش اول: دوران حکومت افشاریه	۱۶۳
۱. وضعیت نیروهای مسلح در دوران افشاریه	۱۶۴
۲. حدود مرزها در دوران حکومت افشاریه	۱۶۷
۳. فتح گنجه	۱۶۹
۴. تصرف پیشاور	۱۶۹
بخش دوم: دوران حکومت زندیه	۱۷۰
۱. وضعیت نیروهای مسلح در دوره زندیه	۱۷۰
۲. حد مرزها و قلمرو ایران در دوران حکومت زندیه	۱۷۲
۳. نیروهای مرزی و استحکامات دفاعی در مرزها	۱۷۴
فصل پانزدهم: دوران حکومت قاجار	۱۷۵
۱. حدود مرزهای سیاسی ایران در دوره قاجار	۱۷۵
۲. وضعیت نیروهای مسلح در دوران قاجار	۱۷۷
۳. تشکیل بریگارد قزاق	۱۷۸
۴. تشکیل نیروهای چریک برای حفاظت از سرحدات شرقی	۱۷۸
۵. قشون و فوج‌های ولایات	۱۸۰
۶. قوای مسلح ایران در اواخر حکومت قاجار	۱۸۴
۷. تدابیر امیرکبیر در برقراری امنیت در مرزها و منطقه سرحدی جنوب شرقی کشور	۱۸۷
۸. تغییر قلمرو تحدید مرزهای رسمی ایران در دوران قاجار	۱۹۱
۹. تعیین مرزهای ایران در دوره قاجاریه	۱۹۴
۱۰. اولین بخشنامه و دستورالعمل‌های مرزی	۱۹۵
۱۱. تأسیس وزارت امور خارجه	۱۹۸
۱۲. تشکیل اداره گمرک و گارد مسلح گمرک	۲۰۷
۱۳. درگیری مرزی با دولت عثمانی	۲۰۹
۱۴. قانون تشکیل ایالات و ولایات و دستورالعمل حکام	۲۰۹
۱۵. قواعد رجوع کردن مأموران کشوری به قوای نظامی	۲۱۱
فصل شانزدهم: دوران حکومت پهلوی	۲۱۵
۱. مقدمه	۲۱۵

۲. اهداف رضاخان برای دستیابی به قدرت مطلق ۲۱۶
۳. ترسیم مرزها در دوران حکومت پهلوی ۲۱۸
۴. وضعیت نیروهای مرزبانی در دوران حکومت پهلوی ۲۲۵
۵. اداره امنیه در سال ۱۳۰۵ ۲۲۷
۶. تشکیل واحدهای مرزی ۲۲۸
۷. تأسیس شعبه کمیسرهای سرحدی در ارکان حرب کل قشون ۲۲۸
۸. ایجاد تغییرات کلی در تشکیلات امنیه مملکتی ۲۲۹
۹. واحدهای سرحدی تشکیلات امنیه در سالهای ۱۳۰۷ و ۱۳۰۸ ۲۳۰
۱۰. اولین اولین نظامنامه مرزبانی ۲۳۱
۱۱. ترتیبات سازمانی امنیه کل مملکتی در سال ۱۳۱۷ و ۱۳۱۸ ۲۳۴
۱۲. حکم عریضه ارتش شماره ۲۸۷۱ در ۲۷ اسفند ۱۳۱۷ در مورد وضع امنیه کل مملکتی ۲۳۷
۱۳. وضعیت مرزبانی در سالهای ۱۳۲۰-۱۳۱۸ ۲۳۹
۱۴. پیامدهای ادغام امنیه سراسر کشور در لشکرها و تیپها ۲۴۰
۱۵. ساختار هنگها و گردانهای مستقل امنیه ادغام شده در لشکرها و تیپها ۲۴۱
۱۶. تغییر نام اداره امنیه به ژاندارمری و واگذاری امور کلانتران مرز به ژاندارمری در سال ۱۳۲۱ ۲۴۲
۱۷. انتزاع سازمان مرزبانی از ژاندارمری - الحاق آن به وزارت کشور و سپس وزارت جنگ ۲۴۳
۱۸. تغییر نام اداره کل امنیه به ژاندارمری و واگذاری امور مرزی به ژاندارمری ۲۴۶
۱۹. طرح تشکیل وزارت دفاع ملی ۲۴۸
۲۰. تدوین اولین آیین نامه مرزبانی ۲۴۹
۲۱. تأسیس پلیس گمرک ۲۴۹
۲۲. انتقال سازمان مرزبانی و نگهبانی مرز از وزارت جنگ به ژاندارمری کل کشور ۲۵۰
۲۳. قانون انتقال سازمان مرزبانی و نگهبانی مرزی به ژاندارمری کل کشور مصوب ۱۳۲۳/۱۰ ۲۵۲
۲۴. وضعیت مرزبانی کشور در سال ۱۳۵۵ ۲۶۴
۲۵. تشکیل گارد شیلات در اردیبهشت سال ۱۳۵۲ ۲۶۴
۲۶. تشکیل گارد ساحلی ۲۶۵
۲۷. رشد کمی و کیفی ژاندارمری ۲۶۵

۲۶۵	تشکیل هواپیمایی ژاندارمری
۲۶۶	سازمان، مأموریت و وظایف کلی سازمان ژاندارمری قبل از پیروزی انقلاب
۲۶۹	رؤسای مرزبانی از بدو تشکیل تاکنون
۲۷۱	فصل هفدهم: دوران حکومت جمهوری اسلامی
۲۷۱	۱. مقدمه
۲۷۴	۲. وضعیت واحدهای مرزی بعد از شروع جنگ تحمیلی
۲۷۴	۳. تشکیل دفتر عمران مرزها
۲۷۵	۴. رودخانه‌های مرزی
۲۷۶	۵. تحلیل سمیت هماهنگی رودخانه‌های مرزی
۲۷۷	۶. وضعیت واحدهای مرزی بعد از ادغام نیروهای انتظامی
۲۸۷	۷. مسئولان فرماندهان مرزبانی بعد از پیروزی انقلاب اسلامی
۲۹۱	کتابنامه

مقدمه

نیاز به زندگی جمعی و استفاده از امکاناتی که این نوع زندگی برای بشر پدید می‌آورد همواره مطلوب انسان بوده است؛ از همین رو، جوامع بشری برای بقا و تداوم حیات، به قانون و مقررات نیازمندند. برای نیل به این مقصود، وجود کشور، حکومت و دولت برای اجرای قوانین و رابط اجتماعی و نیز ایجاد نظم و امنیت در قلمرو کشور یا حکومت (شهرها، روستاها، سرحدات، راه‌ها و سایر مناطق سرزمین حکومتی تا مرز) ضروری است. از سویی دیگر، دولت نیز به نوبه خود برای اداره امور و ایجاد نظم و امنیت در قلمرو حکومتی خود، تربیت نیروی انسانی و هدایت نهادهایی برای ایجاد نظم و امنیت است.

انسان برای مشخص ساختن محیط پیرامون خود، به گونه‌ای که با گستره فعالیت همسایگان آن تداخل نداشته باشد، ناچار به تعیین خطوط قراردادی در بخش پایانی و پیرامونی محیط‌زیست یا قلمرو خود است. گسترش یافته این مفهوم خط پیرامونی که گستره فعالیت یک ملت را مشخص می‌سازد و جنبه سیاسی پیدا می‌کند مرز خوانده می‌شود. قلعه‌های اولیه را باید یادگار انتقال زندگی بشر از مرحله غارنشینی و شکار به مرحله کشاورزی و یکجانشینی دانست. گروه انسان‌های یکجانشین و وابسته به زمین که به ساختن خانه‌ها و قلعه‌ها پرداختند، به فکر حفظ امنیت خود بودند. آنها چون دائماً در معرض حمله دشمنان و یا حیوانات قرار داشتند، محل زیست خود را با بر روی بلندی‌ها بنا می‌کردند و یا اگر در دشت و جلگه و کنار رودخانه‌ها واقع بود، با تدریج به دور آنها حصار، برج و دروازه‌ها و خندق نیز می‌ساختند.

فلات ایران نیز از این قاعده مستثنا نبود. بعدها با شکل‌گیری تمدن ایرانی چون این سرزمین بین دو منطقه بزرگ بین‌النهرین و هند و آسیا واقع شده بود، همیشه طوایف متجاوز از شرق، شمال شرقی و غرب آنجا را مورد هجوم پی‌درپی قرار می‌دادند؛ بنابراین شاهان، حکام و حتی مردم عادی مجبور شدند شهرهای خود را به صورت قلعه‌شهر بنا کنند تا به وسیله استحکامات دفاعی مختلف مانند برج و بارو، ارگ (کهن‌دژ)، دروازه‌ها و حفر خندق خود را در برابر این تجاوزها تا حدودی مصون نگاهدارند.

خطوط مرزی از نشانه‌های تفکیک دولت‌های جدید است که با خط باریکی دو کشور و دولت را از هم جدا می‌کند و قلمرو رسمی اعمال ارادهٔ سیاسی آنها را نشان می‌دهد.

با مراجعه به شواهد و اسناد تاریخی، تاریخ مرز و مرزبانی را می‌توان به قبل از تشکیل حکومت‌ها و دولت‌ها و هم‌زمان با شکل‌گیری اجتماعات اولیهٔ انسانی دانست. از دوران قدیم، حفظ و حراست از حدود و قلمرو خانواده، طایفه، قبیله و... مورد توجه بزرگان و سران آنها بوده است، و آنان به هر وسیلهٔ ممکن از حدود قلمرو خود در مقابل تجاوز سایر طوایف و قبایل همسایه حفاظت می‌کرده‌اند.

بر اساس اسناد تاریخی قابل دسترس پس از شکل‌گیری حکومت‌ها، پادشاهان، سلاطین و والیان همواره به مسئلهٔ مرز و امور مرزبانی نیز توجه خاصی داشته‌اند و برای حفاظت از حدود و ثغور مملکت بودجهٔ خاصی را در نظر گرفته و برای این کار نیروهای خاصی را به کار می‌گذاشتند. در ایران باستان، مرزبان هم والی و فرماندار، و هم رئیس امور اقتصادی و مالی محلی و فرماندهٔ نیروهای مسلح و هم رئیس شورای شهر بوده است که این مسئله اهمیت مرزبانی را به اثبات می‌رساند.

مرزبانی در ایران در ابتدای تشکیل مرزها، کاری مردمی بود. در آن زمان مردان قبایل، عشایر و روستاها به مرزبانی محلی و منطقه‌ای اشتغال داشتند تا اینکه با تشکیل ارتش واحد در ایران از حدود سال ۱۳۰۷، این کار بر عهدهٔ یگان‌های نظامی گذاشته شد. مرز و مرزبانی در اساطیر ایرانی نیز جایگاه و بازتاب ویژه‌ای دارد، چنان‌که اساس اسطورهٔ آرش کمانگیر جان دادن در راه پاسداری از مرز ایران زمین است.

در گذشتهٔ دور مرزها به صورت یک خط بوده و هیچ مشخصهٔ فاعل مفهوم نبوده‌اند و منطقهٔ پهناوری را که حد فاصل بین دو امپراتوری را مشخص می‌کرده منطقهٔ سرحدی خوانده می‌شده است که قدرت‌های حاکم در مرکز امپراتور سرحدات را بدون حضور و گماردن نیرو تعیین می‌کردند و با افزایش جمعیت و نیاز به منابع طبیعی، آب‌و خاک زمینهٔ علامت‌گذاری در خطوط مرزی فراهم شد.

با این توصیف، باید گفت مرزداری و مرزبانی در فرهنگ و تاریخ ایران هدفی مقدس و ملی است، به خصوص اینکه مرزهای کشور اسلامی‌مان با خون هزاران شهید و الامقام در غرب، جنوب، شرق و شمال آبیاری شده و این امر مهم همچنان با خون سرخ سبز پوشان فرماندهی مرزبانی نیروی انتظامی استمرار دارد. این اهمیت تا بدان جاست که رهبر کبیر انقلاب و بنیان‌گذار جمهوری اسلامی ایران حضرت امام خمینی «ره» می‌فرمایند:

«امید است که تمام شما با قدرت و قوت و عظمت، ثغور و حدود مملکت را حفظ بکنید».

مقام معظم فرماندهی کل قوا نیز در رابطه با اهمیت و جایگاه مرز می‌فرمایند: «مسئولان باید به سراغ مرزها بروند و مشکلاتش را حل کنند، در غیر این صورت مرزها به سراغ شما خواهند آمد».

شاعر نامی شیرین‌سخن و حماسه‌سرای ایران حکیم ابوالقاسم فردوسی درباره اهمیت مرز این شعر را سروده است:

«خوشا دین ایران عنبر نسیم که خاکش گرامی‌تر از زر و سیم»

باتوجه به آنچه گفته شد نتیجه می‌گیریم که اگر کشوری به مرزبانی بی‌توجه باشد، باید منتظر عواقب بسیار خطرناک تجاوز، اشغال، غارت و ددها خسارت مالی، جانی و حیثیتی دیگر باشد. همچنین در طول تاریخ و نزد نسل‌های آینده، آن قوم و دولت‌مردان بی‌توجه به مرزبانی، بار سنگین سهل‌انگاری را بر دوش می‌کشند و به‌عنوان نقطه تاریک و ننگین در تاریخ آنان باقی خواهد ماند.

همچنین باید یادآور شویم که این مجموعه با مراجعه و مطالعه کتب تاریخی و با استفاده از روش اسنادی و تاریخی سرین شاه‌آباد، حتی‌المقدور سعی کرده‌ایم تا تاریخچه مرز و مرزبانی در ایران تبیین شود. پایان ذکر است که با امعان‌نظر به اینکه تدوین تاریخچه مرزبانی بدون توجه به تاریخ، چگونگی تشکیل حکومت‌ها، حدود قلمرو، و وضعیت سیاسی، اداری و همچنین نیروهای مسلح آن امکان‌پذیر نبوده است، لذا به ناچار گریزی نیز به مطالب مرتبط با این امور شده است. در پایان وظیفه خود می‌دانیم از همه عزیزانی که در تدوین و گردآوری مطالب این کتاب با ما نوعی همکاری کرده‌اند، صمیمانه تقدیر و تشکر کنیم.

حسن‌رضا قیطاس

غلامرضا رضایی